

18. Український соціум / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 140. 19. Уроки Грінченка: методичний посібник / О. П. Омельченко та ін. (уклад.): Луганський інститут післядипломної педагогічної освіти. – Луганськ, 2003. – 398 с. 20. Хомутенко А. С. Громадсько-політична діяльність Б. Грінченка (1875–1910): автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01/ Хомутенко Андрій Сергійович;

Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с. 21. Чорновіл В. Невтомний орач // Київська зоря. – 1963. – 3 грудня. 22. Чорновіл В. Слово про Кобзаря (Тарас Шевченко в оцінці Б. Грінченка) // Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж – Балтимор, 1972. – С. 104.

Олена Ганусин

Українська інтелігенція XIX століття в історіографічних інтерпретаціях

У статті аналізується історіографічні концепції, які тією чи іншою мірою розкривають сутнісні категорії поняття «українська інтелігенція XIX ст.», з'ясовуються основні проблемні питання при інтерпретації даного терміну. Розглядаються соціологічні та морально-психологічні характеристики інтелігентної верстви, її основні риси та функції.

The historiography's concepts of the essence of appellation «Ukrainian intellectuals of the 19th century» are analyzed in the article. The major issues in the interpretation are found out. Its main sociological, moral and psychological characteristics, features and functions are considered.

Інтелігенція завжди відігравала важливу роль у політичному, суспільному, культурно-освітньому житті української громадськості, особливо в умовах бездержавності та національно-культурного занепаду. Поняття «інтелігенція» зазнавало наукової критики ще з XIX ст., що породило плюралізм інтерпретацій (на сьогодні існує понад 300 трактувань), які певною мірою відбивають основні характеристики цього феномену [1, с. 307]. Це переконує дослідників в аморфності терміну «інтелігенція» [11, с. 23]. Це дослідження є спробою виокремити основні проблемні питання при тлумаченні «української інтелігенції XIX ст.».

Термін «інтелігенція» вперше було вжито ще в античні часи для характеристики особливостей пізнавальних процесів. Російський філософ Р. Мамедов стверджує, що соціологічного змісту цей термін набув у XIX ст. [6, с. 21]. Але чому саме XIX ст. стало визначальним у формуванні інтелігенції як соціальної верстви?

Саме в період розвитку позитивістських знань, науково-технічної, політичних, світоглядно-психологічних, ідеологічних революцій, розширення доступу до освіти, лібералізації суспільного життя, значно зріс попит на людей інтелектуальних професій. Це спричинило, на думку деяких дослідників, перетворення інтелігенції на окремий соціальний прошарок [3].

Найбільше потребували національно-культурних «наставників» бездержавні народи Центрально-Східної Європи, де й термін «інтелігенція» набув найбільшого поширення. Так, М. Шлемкевич вивчаючи типи менталітету українців упродовж різних періодів історії, зазначає, що саме четвертий тип активного українця, національно свідомого, якому небайдужа доля «власного народу» виник у XIX ст. [12, с. 87]. І цей «новий тип» – це була українська інтелігенція.

Дослідниця О. Шановська визначає інтелігенцію як соціальний прошарок суспільства і як конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві, і як суспільна верства [15, с. 262]. Проте соціологічний підхід до трактування інтелігенції є вузьким та перейнятим ще з радянської доби [9]. Прихильники соціологічного підходу сходяться на тому, що інтелігентність повинна підтверджуватись освітою (найкраще – вищою). Протилежним є культурологічний підхід (пояснення інтелігентності на основі світогляду, моральності, ціннісних орієнтацій) [7, с. 34]. Прикладом такого визначення інтелігенції є: «Інтелігент – це людина,

яка критично ставилася до режиму, була стурбована станом суспільства і відірваністю еліти (включаючи себе) від народних мас. Не багатство, не соціальне становище, а служіння народу ставало основною характеристикою інтелігента. Інтелігенція виступала антиімперською, антидержавною силою, але для досягнення своїх ідеалів часто апелювала до держави» [10, с. 254].

Основною помилкою істориків є нівелювання «часу» при дослідженні інтелігенції минулого. Адже інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. у своєму функціональному та статусному значенні різнилась від інтелігенції кінця XX – початку XXI ст. Г. Касьянов у роботі «Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет» розглядає інтелігенцію «як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси». Тобто до інтелігенції дослідник відносить усіх осіб того періоду, професійно зайнятих фаховою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва [4, с. 4]. І. Лисяк-Рудницький теж зараховує до інтелігенції науковців, учителів, митців, юристів, лікарів, журналістів, а не людей зайнятих господарсько-економічними та військовими справами, навіть з університетською освітою [5, с. 345]. Проте виникає питання: чи доцільно дотримуватись чіткої професійної ґрадації при дослідженні української інтелігенції XIX ст?

З огляду на специфіку XIX ст., вищу та середню професійну освіту не потрібно вважати основним показником приналежності до інтелігентного прошарку, щоб не виключати людей, які з тих чи інших причин не змогли отримати документального підтвердження своїх знань. Дослідниця О. Баран наводить приклад письменника В. Стефаніка, який після кількох років навчання залишив медичний факультет Краківського університету й повернувся в рідне с. Русів, що на Станіславщині [1, с. 308].

Н. Шип до інтелігентів теж відносить осіб, які професійно займаються інтелектуальною діяльністю, і навіть ділить їх на три види: 1) розумова праця, продукт якої стає товаром і має духовну цінність (наприклад, твори письменників, художників); 2) діяльність, яка поєднує результат праці з трудовим творчим процесом (праця вчителів, лікарів); 3) розумова праця, в результаті якої створюються матеріальні цінності (праця інженерів). Проте дослідниця відзначає важливість соціально-психологічного сенсу поняття «інтелігенція» – морально-етичних якостей (культура думок, поведінки, висока мораль) [16, с. 9].

У досліджуваний період «важливе значення мали не стільки професійні навички інтелегента, скільки його участь у передачі цих знань і соціального досвіду оточенню» [1, с. 308]. Інтелегент – це був не той, на думку І. Лисяка-Рудницького, «що його суспільною функцією є творення і зберігання духовних цінностей» [5, с. 346], а той, хто впроваджував духовні цінності у суспільство, за допомогою різних інститутів та інституцій, бачив свою громадську діяльність не як фаховий обов'язок, а як обов'язок «служити народу». Тому, на думку російського дослідника Н. Юркіна потрібно говорити не про конкретну освіту, а про певну суму знань, необхідну для професійного виконання тієї чи іншої роботи, пов'язаної з розумовою працею [17, с. 30].

Таким чином, до інтелегенції XIX ст. варто відносити осіб, без спеціальної освіти та відповідних свідоцтв, але які займалися розумовою працею. Однак не рівень знань повинен бути основним критерієм для інтелегенції XIX ст., «а прагнення працювати над культурним, соціально-економічним піднесенням «народу», готовність виконувати свою ідеологічну «місію», [...] головне не стільки розумова, скільки поведінкова активність» [2, с. 264]. Інтелегенція, за твердженням Н. Шип, «це не просто група освічених людей, а певна спільність, котра бачить суть свого існування в тому, щоб нести плоди освіти, культури і просвіти в народ» [16, с. 12].

За цими характеристиками до інтелегенції можна відносити і студентство, яке в XIX ст., зважаючи на малочисельність категорії людей розумової праці, великої загальної пошани до освіченості, активно долучалось до суспільно-культурного життя краю [1, с. 310].

Питання приналежності духовенства до інтелегентної верстви є доволі дискусійним. Одні дослідники «відмовляють» душпастирам у праві називатися інтелегентами, виділяючи їх в окрему суспільну групу, інші, навпаки, відстоюють думку, що духовенство було однією із частин інтелегенції, мотивуючи це тим, що останні мали певний рівень освіти та грамотності, транслювали у суспільство гуманістичні ідеї миру, взаємоповаги та єдності [13, с. 256].

Дане питання, зважаючи на історично зумовлені суспільно-політичні та релігійні відмінності між західною та східною частинами українських земель, потребує територіального розмежування. Коли в Галичині священники зберегли свою національну ідентичність, завдяки близьким контактам і взаємовпливам із селянством, носієм та зберігачем української традиції та менталітету, то на Наддніпрянщині духовенство було денаціоналізоване, і, як наслідок, більшу частину інтелегенції становили або вихідці «з народу», або нащадки інших суспільних верств, зокрема, дворянства [5, с. 347]. Дослідник І. Паславський не тільки відводить греко-католицькому духовенству визначальну роль у формуванні інтелегенції як такої, але й називає священників інтелегентами, які започаткували в Галичині XIX ст. українське інтелектуальне середовище зі своїм власним духовним мікрокліматом [8, с. 24].

Важливим є питання співвідношення інтелегенції та влади. Чи повинна інтелегенція бути обов'язково в опозиції до влади, стимулюючи останню до кращої діяльності? Г. Касьянов наголошує на тому, що найголовнішим критерієм, за яким відбувалася ідентифікація інтелегенції як верстви в другій половині XIX – на початку XX ст., – виявлення у різних формах своєї незгоди з політикою абсолютизму та конфронтація з існуючим владним режимом [4, с. 12]. Проте, знову ж таки, цю проблематику потрібно розглядати

за територіальним принципом. Українсько-галицька інтелегенція в своїй переважній більшості була священницького походження, відзначалася консерватизмом, на відміну від «східноукраїнського» інтелегента, з його «генетично закладеною» революційністю та бунтарством. В основі галицького консерватизму лежала, найперше, греко-католицька церковна традиція [8, с. 25].

Отже, на основі проаналізованих інтерпретацій терміну «українська інтелегенція XIX ст.» можна визначити функціонально-станові характеристики цієї соціальної групи, верстви чи прошарку:

1. Неоднорідна за професійно-соціальною ґрадацією, якістю освіти, матеріальним становищем, різнилася своїм ставленням до влади;

2. Відігравала визначну роль у відродженні та консолідації нації;

3. як носій і захисник культурно-духовних цінностей, транслювала їх у суспільство;

4. виступала творцем національної ідеології, моральних та інтелектуальних ідей практичної ваги;

5. для неї важливим був не акт творчості, а його результати;

6. поширювала політичну культуру серед громадськості.

Інтелегенція визначається не тільки за своїм суспільними ролями та призначеннями, але й за морально-етичними та психологічними рисами. Це гуманізм, прагнення до розширення своїх знань та самоосвіти, почуття обов'язку та покликання, усвідомлення покладених на неї завдань, індивідуальність та індивідуалізм, поведінкова активність, «чутливість» до модернізаційних та прогресивних віянь [14, с. 16]. Проте не потрібно переоцінювати можливості тодішньої інтелегенції, надавати їй прикмет «героїв», а зважати і на «людський» бік їхнього життя та діяльності. Бо «національне героїство» часто поєднувалось з сумнівами, страхами, неправильними рішеннями, обставинами приватного життя.

1. Баран О. Українська сільська інтелегенція Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації / О. Баран // Галичина. – 2005. – № 11. – С. 307–313.
2. Баран О. Галицька сільська інтелегенція як культурний феномен (перша половина XX ст.) / О. Баран // Україна соборна – Київ, 2005. – Вип. 2. Ч. II. – С. 263–271.
3. Горбань А. Интеллигенция как творческое меньшинство общества. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Gileya/2012_61/.../F40_doc.
4. Касьянов Г. Українська інтелегенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1993. – 176 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелегенції // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – С. 345–380.
6. Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, ее жизнедеятельность и роль в современном мире: Автореф. дис. ... докт. философ. наук / Р. Мамедов. – Москва, 1993. – 44 с.
7. Никитина Т. О понятии «гуманитарная интеллигенция»: социологический поход / Т. Никитина // Социологические исследования – 1993. – № 2. – С. 34.
8. Паславський І. Українська інтелегенція і церковна традиція / І. Паславський. – Львів, 1993. – 36 с.
9. Поняття «інтелегенція» як дискурс у соціальній історії України (роздуми у контексті дефінітивного різнобою). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost27566>.
10. Сколуб М. Різничина інтелегенція в політизації українського національного відродження (середина XIX ст.) / М. Сколуб // Інтелегенція і влада. Серія: Історія. – Одеса, 2006. – Вип. 6. – С. 250–261.
11. Стадніченко О. Роль інтелегенції в історії України ХХ–ХХІ століть / О. Стадніченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія історія. – Вінниця, 2004. – С. 22–30.
12. Чигринов В., Поліщук І. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн. – Харків: ХІБМ, 2001. – 367 с.
13. Шамара С. Сільська інтелегенція

Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: проблеми методології дослідження / С. Шамара // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Вип. 10. – С. 253–259. **14.** Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – на початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Спеціальність 09.00.12 / С. Шамара. – Київ, 2008. – 21 с. **15.** Шановська О. Словникові дефініції терміну «інтелігенція»: ретроспективний аналіз / О. Шановська // Інтелігенція і

влада. Серія: Історія. – Одеса, 2009. – Вип. 16. – С. 256–264. **16.** Шип Н. Інтелігенція на Україні (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. Шип. – Киев: Наукова думка, 1991. – 172 с. **17.** Юркін Н. Дискусии об образованности как критерии отнесения лиц к интеллигенции / Н. Юркін // Интеллигентоведение: проблемы становления нового вузовского курса: Материалы межгосударственной заочной научно-методической конференции (июнь 1999). – Иваново, 2000. – С. 29–40.

Ірина Грабовська

Інтелектуальне шістдесятництво та його рецепція у працях вітчизняних та зарубіжних авторів

Розглядається значення діяльності та творчого доробку українського інтелектуального шістдесятництва для подолання тоталітарної реальності, в якій існувала Україна у XX столітті, та сприйняття феномену шістдесятників у аналітичному доробку вітчизняних та зарубіжних авторів. Акцентується увага на оцінці вказаного явища в контексті європейського цивілізаційного вибору України.

The meaning of the activity and creative heritage of the actors of Ukrainian intellectual movement of the 1960s for overcoming of totalitarian reality existing in Ukraine in the 20th century as well as the perception of the phenomenon of the 1960s movement in the analytical heritage of native and foreign authors is looked through. The attention is accented on the appraisal of the mentioned phenomenon in the context of European civilization choice of Ukraine.

Серед тих феноменів української історії, які «працюють» на витворення цивілізованої європейської української нації, вписування її в контекст спільної європейської цивілізації, є і таке прикметне явище XX століття, як шістдесятництво. На сьогодні існує чималий науковий (і не лише) доробок як в самій Україні, так і за її межами, який аналізує цей складний і достатньо героїчний, хоча й певною мірою трагічний, період в житті українського соціуму.

Значення феномену шістдесятництва для України є непересічним. Не можна не погодитись із думкою О. Пахльовської, підтриманою абсолютною більшістю дослідників цього явища, про те, що «...шістдесятники заклали генетичний код сучасної України... Вони були першими, хто спромігся на спротив. І тому без них не було б нас, сьогоднішніх. Недарма на барикадах 90-х першими знову були вони – лицарі бунту 60-х. Їх життя було постійним протистоянням. І бунтом була їх творчість» [7].

Українське шістдесятництво має багато вимірів: від мистецького до політичного. Зрештою, в українській культурі XX ст. саме воно продемонструвало певну єдність загальносвітового процесу, коли в умовах фактичної автаркії країни виникають рухи, співзвучні найпередовішим тенденціям часу.

«Феноменальність цього явища... криється в його соціальному характері, тривалості існування й парадоксальності, завдяки якій воно одночасно є частково вже історією і сучасністю, перебуває в минулому і сьогодні, – пише Г. Касьянов. – Парадоксальною була також сама поява руху опору: породжений радянською системою, він виріс із неї і боровся проти неї, нерідко спираючись на її ідейні засади, юридичні норми і прецеденти. Самі учасники руху опору в більшості своїй були породженням цієї системи, виховані нею, й досі несуть на собі її відбиток» [9, с. 5].

Сучасним українцям цікаве сприйняття попередниками та сучасниками певних історичних явищ, в даному разі – шістдесятництва, не лише через прагнення правильно розставити історичні акценти та віднайти витоки реальних проблем нашого часу у попередніх епохах, але й через вкрай актуальну сьогодні для України проблему – вступ до ЄС, якщо розглядати цей крок не як історичну випадковість,

а як свідомий акт цілої нації у напрямку утвердження європейського цивілізаційного вибору. В цьому плані шістдесятництво є одним із безумовно вагомим аргументів «ЗА» спільну Європу, адже саме 60-ки однозначно асоціюються із проєвропейською опозицією системі в умовах радянського тоталітаризму.

Про трагічну долю шістдесятництва писало чимало відомих людей світу: письменників, вчених, громадських діячів, журналістів тощо. Так М. Фішбейн, аналізуючи події тих років, зазначав: «1972 рік. Рік тотального українського погрому. Денаціоналізовані істоти знищували культуру України. Били по живому. До синців. До крові. Арешти, арешти... Здавалось, їм не буде кінця. ...Під...стилізовані естрадний акомпанемент знищували культуру народу. Фарисеї в хромових чоботях і в штатському» [12, с. 2].

Звичайно, в більшості публікацій шістдесятництво оцінюється з точки зору його ваги для української культури та справи визволення українського народу. Проте, важливим визнається і той факт, що 60-ки не лише були українськими патріотами, але і людьми європейської культури та європейського стибу з їхнім прагненням до свободи, гуманності, справедливості, демократичності, розкнутості та креативності. Власне шістдесятництво і асоціюється з усім тим набором ціннісних характеристик, які символізують цивілізовану Європу. Тому 60-ки, а потім і правозахисний рух 70-х з його безкомпромісною боротьбою за права людини стали цікавими не лише українській діаспорі, але й усьому світові.

Свого часу, як зазначав Г. Касьянов у дослідженні «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років», «однією з головних турбот української діаспори було поширення інформації про події в русі опору, величезну роль у цьому відігравали, зокрема, такі часописи, як «Сучасність», «Визвольний шлях», пресова служба Української Головної Визвольної Ради (УГВР), видавництва «Сучасність», «Смолоскип», Центральна Українська Інформаційна Служба та інш.» [9, с. 6]. «Голос Америки» та «Радіо «Свобода»» постійно давали матеріали про рух опору в СРСР в епоху 60-х. Заборонені до друку в УРСР автори та книги